

Qabul qilindi: 03.04.2025

Chop etildi: 31.05.2025

UDK: 9(575.1)02(575.1.) (09)

XIVA XONLIGIDA IQTISODIY HAYOT (XIX ASR)*Matyakubova Muborak Madrimovna,**UrDU, Tarix kafedrası dotsenti***ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ В ХИВИНСКОМ
ХАНСТВЕ (19 ВЕК)***Матьякубова Муборак Мадримовна,**УрГУ, доцент кафедры истории***ECONOMIC LIFE IN THE KHIVA KHANATE
(19TH CENTURY)***Matyakubova Mubarak Madrimovna,**UrSU, associate professor of the Department of History***E-mail:**muborakmatyakubova477@gmail.com**ORCID: 0009- 0008 -2653-092X**

Annotatsiya: Xiva xonligida XIX asrga kelib iqtisodiy hayotda ko'pgina o'zgarishlar yuzaga keldi. Bu davrda xonlikning Rossiya va boshqa davlatlar bilan ichki va tashqi savdo aloqalari taraqqiy qildi natijada tovar-pul munosabatlarida o'zgarishlar yuzaga keldi. Ushbu maqolada XIX asrda Xiva xonligi iqtisodiy hayotida muhim o'rin tovar-pul munosabatlarining ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, iqtisodiy hayot, iqtisodiy ahvol, tovar-pul, sug'orish inshootlari, bozorlar.

Аннотация: К XIX веку в экономической жизни Хивинского ханства произошли значительные изменения. В этот период развивались внутренние и внешние торговые связи ханства с Россией и другими странами, что привело к изменениям в товарно-денежных отношениях. В статье анализируется значение товарно-денежных отношений в экономической жизни Хивинского ханства в XIX веке.

Ключевые слова: Хивинское ханство, хозяйственная жизнь, экономическое положение, товары и деньги, ирригационные сооружения, рынки.

Abstract: By the 19th century, many changes had occurred in the economic life of the Khiva Khanate. During this period, the khanate's internal and external trade relations with Russia and other countries developed, resulting in changes in commodity-money relations. This article analyzes the importance of commodity-money relations in the economic life of the Khiva Khanate in the 19th century.

Keywords: Khiva Khanate, economic life, economic situation, goods and money, irrigation facilities, markets.

Kirish. Mamlakatdagi ichki ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy ahvol hamda tashqi aloqalari uning madaniy-ma'naviy hayotini aks etuvchi muhim belgi hisoblanadi. Ayniqsa, hududiy jihatdan qo'shni bo'lgan davlatlar va xalqlarning o'zaro ta'sir jarayoni, turli sohalarida, jumladan, ilm-fan, san'at, aholining etnik tarkibida, urf-odat va qadriyatlardagi mushtaraklikda kuzatish mumkin [1, b128].

Ma'lum bir hududda yashovchi xalqlar o'zaro va qo'shni xalqlar bilan yaqinlashib, ular bilan aloqada bo'lishida Buyuk ipak yo'li ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu hududda qadimdan ikki

til turkumida: fors-eron va turkiy so'zlashuvchi xalqlar yonma-yon yashab kelganlar. Natijada fors-eron tilli aholining ayrim guruhlari so'g'diylarga, xorazmiylar va boshqalarga aralashib ketganlar. Shu tariqa aholining tarkibi o'zbeklardan tashqari turkman, qoraqalpoq, fors, tojik, qirg'iz va qozoq tashkil etgan Xorazm etnik jarayonlarning murakkab bosqichini bosib o'tdi. Bu jarayonda aholining soni goh ko'payib, goh kamayib borgan. Xususan, XIV asrda Xorazmda bo'lgan arab sayyohi Ibn Battuta o'z xotiralarida Urganch shahri haqida "Shaharda hayot qaynaydi, aholisi shunchalik ko'pki, u

mavjlanib turgan dengizni eslatadi” deb ta’riflaydi [2,b.292]. XIV-XVIII asrlar davomida Xorazmda siyosiy vaziyat murakkab bo’lib, yuz bergan ziddiyatlar mamlakat aholisining etnik tarkibiga, joylashuviga va soniga ta’sir etmay qolmadi. XIV-XVI asrlar davomida Xorazm aholisining ma’lum qismi Movarounnahrğa ko’chirilgan [3b. 167-215].

Tahlillar va natijalar: XIX asrning ikkinchi yarmida Xiva xonligi shimolda Elba (Ural) daryosigacha, sharqda Sirdaryo havzasigacha, g’arbda Kaspiy dengizi qirg’oqlarigacha, janubda esa janubiy Turkmanistonni o’ziga birlashtirgan edi. Rossiya istilosiga qadar Xiva xonligining umumiy maydoni 130 ming 598 kv. km.ni tashkil qilgan. Xonlik yerlari Qizilqum, Qoraqum va Ustyurt cho’llari bilan o’rab olingan.

Tarixiy ma’lumotlarda keltirilishicha, XIX asrda Xiva xonligida 800 mingdan ortiq aholi yashagan. Aholining asosiy qismi o’zbek, turkman, qoraqalpoq, qozoqlar tashkil qilgan. Xonlik hududida eroniyalar va boshqa xalqlarning vakillari ham yashagan. O’rganilayotgan davrga oid rus sharqshunoslari asarlarida jumladan, V.Grishfeld va M.N.Galkinlarning ma’lumotlariga ko’ra, xonlikda XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, ya’ni 1900 yilda 519439 kishi yashagan. Bu aholining 488922 kishisi, ya’ni 94,1 % muqim yashagan, 30515 aholi esa ko’chmanchi aholi hisoblangan [4b.56]. Shuningdek, V.Lobachevskiy bergan ko’rsatmaga ko’ra, 1910-yilda xonlikda 646000 kishi istiqomat qilgan va ulardan 397000 nafarini o’zbeklar, 184200 nafarini turkmanlar, 34200 nafarini qoraqalpoqlar, 23000 nafarini qirg’iz va qozoqlar tashkil etgan[5]. Milliy hududiy chegaralanishdan so’ng Xivada 16375 nafar o’zbek, 394 nafar tatar, 205 nafar eroniy, 101 nafar qozoq, 46 nafar qoraqalpoq, 33 nafar turkman, 122 nafar boshqa millat vakillari istiqomat qilganlar[6, b. 66].

Xonlik davrida o’zbek aholisining ahvoli qoraqalpoq va turkmanlardan yaxshi emas edi. 380025 desyatina ishlanadigan yerdan 100 000 desyatini “xonga, uning qarindosh-urug’lariga, amaldorlariga va badavlat kishilarga tegishli edi” [4b. 45].

G.I. Danilevskiy Xiva shahri aholisi haqida: “Xivadagi erkak-u ayollar soni 4000 dan ortiq emas. Ular asosan amaldorlar, dindorlar va savdogarlardan iborat. Shaharliklar orasida o’zbeklar va forslar ko’pchilikni tashkil qiladi” [7], deb qayd etgan.

Ruslar bosqini arafasida Xiva xonligining umumiy maydoni 1305909 kv. chaqirim bo’lib, o’ng qirg’oqdagi yerlar Amudaryo bo’limi ixtiyoriga tortib olingach, 54 698 kv. chaqirim maydon qolgandi, xolos. Xiva xonligining so’l qirg’oqda qolgan maydonining uzunligi 360 va kengligi 10-60 chaqirimni tashkil qilardi. O’zlashtirilgan yerlar 2005520 tanob bo’lib, u umumiy yer maydonining 35 % tashkil etardi. Xonlikda muhim o’rin egallagan xalqlar orasida o’zbeklar, turkmanlar, qozoq, qoraqalpoq, rus, tatar, boshqird, eroniy urug’ – qabilalarga mansub aholi bor edi. Ularning milliy tarkibi va soni haqidagi ma’lumotlar bir-biriga mos kelmas, ba’zi vaqtlarda strategik maqsadlarda ham yashirilib turilardi. Aholi soni haqida bir vaqtlar Xivaga kelgan rus ofitserlari qoldirgan ma’lumotlar diqqatga sazovordir. 1819-yilda kapitan N.N.Muravev xonlik aholisi 300 ming kishi, 1842-yilda podpolkovnik G.I.Danilevskiy – 294 ming kishi, 1843-yilda savdogar M.N.Ivanin – ko’chmanchilar bilan birga 650 ming kishi, 1861-yilda sharqshunos V.V.Grigorev 300 mingdan oshmaydi va 1873-yilda polkovnik L.F.Kostenko xonlikdagi xonadonlar 40 ming va aholi soni 700 ming kishi, agarda bunga qullar ham qo’shilsa, 800 mingdan oshiq deb yozgandilar[8,b.240]. Rus ma’muriyati 1897-yilda ilk bor imperiyadagi aholini ro’yxatga olish ishlarini amalga oshirdi. Shu jumladan, Turkiston o’lkasi bilan bir qatorda Buxoro amirligi va Xiva xonligida yashayotgan fuqarolar sonini aniqlashga harakat qilindi. Xiva xonligida 519437 kishi yashaganligi va ularning 488 924 nafari (94,1 %) o’troq, 30515 nafari (5,9 %) ko’chmanchilik bilan kun kechirganligi ma’lum bo’ldi.

Xiva xonligida yer egaligining uchta shakli mavjud bo’lgan: 1. Davlat (xonlik), 2. Mulk (xususiy mulk yerlari), 3. Vaqf (diniy muassasalariga qarashli yerlar) yer egaligi. M.Y.Yo’ldoshev Xorazm xonligida yerga egalik shakllari xususiy mulk yerlari, vaqf yerlari, davlat yerlaridan iborat bo’lganligi qayd qilingan.

Mulkdorlarga, amaldorlar, o’rta va kambag’al dehqonlarga ajratilgan yerlar mulk egaligi bo’lib, ular atoi mulk va yorliqli mulk shaklida bo’lgan. Ba’zi hujjatlarda “atoi mulk”- “mulki xolisi”, “yorliqli mulk” yerlar miqdori bo’yicha 3 xil: “a’lo”, “avsat”, “adno” nomlariga ega bo’lganini qayd qilgan[9,b.57]. Xiva xonligida xon va saroy amaldorlari egalik qilgan yerlarda ishlovchi

bevatnlar haqida ham ma'lumotlar uchraydi. Bevatnlar - qonunda ijarachi dehqonlar bo'lib, ularning faoliyatini avlodlari davom ettirgan. 1873-yilda qabul qilingan qonunga ko'ra, qulchilik munosabatlariga chek qo'yilishi bevatnlar sonining ko'payishiga sabab bo'lgan[9].

Soliq va majburiyatlar olg'ut (bir yo'la olinadigan yig'imlar, solg'ut bunga kirmaydi), solg'ut (yer solig'i), miltiq solig'i (aholidan qo'shinga qurol-aslaha sotib olish uchun olinadigan pul solig'i), arava puli (aravalarni davlat ehtiyoji uchun safarbar qilish, uloq tutuv (tuya va otlarni, aholini safarbar qilish), qo'nalg'a (dehqonlar tomonidan amaldorlarga kechasi tunash uchun joy berish), so'ysin (uy egasi tomonidan qo'noqda qolgan kishini qo'y yoki buzoq so'yib mehmon qilishi), chopar puli (soliq yig'ish xabarini yetkazganlik uchun to'lanadigan haq), tarozi haqi (soliq to'lash jarayonida tarozibonga beriladigan pul), mirobona (mirob foydasiga beriladigan pul), darvozabon puli (yuk bilan shaharga kirganda shahar darvozaboniga beriladigan pul), otlanuv (xalq lashkari va xon qatnashadigan ovda majburiy qatnashish), ipak moli (aholining ipakchilik dardmadining qirقدan bir qismini olish), mir tumon haqi (mahalliy hokim haqi), shig'ovul puli, qorovul puli, pul solig'i to'lash vaqtida xazinachiga to'lanadigan soliq, qo'ruvbon puli (daraxt qorovuli yoki yaylovni nazorat qilib turuvchi shaxsga to'lanadigan haq), mushrifona (hosilni tekshiradigan va miqdorini belgilaydigan kishiga beriladigan pul), afanak puli, chivi puli, ommaviy ishlar o'tkazish davrida ruhoniylar foydasi uchun yig'iladigan pul va boshqalar[10,b.45]. Majburiyatlarga begor, qazuv (balo qazuv deb ataluvchi olti kunlik majburiy mehnat va suv taqsimlovchi tarmoqlarini tozalash), qochuv (ehtiyot dambalarini qurish uchun safarbar qilish) kabilar kirgan.

O.Qo'shjonov asarida xonlikda "suv puli", "mirobona", "chig'ir puli", "asiya puli" kabi soliqlar ham mavjud bo'lganligi, Xiva dehqonlari alohida yig'im-"suv puli" (10 tanob yer bir suv puli hisoblanib, 20 so'm olingan) to'lashgani, bundan tashqari xonlikda "mirobona" (mirob foydasiga), "chig'ir puli" - ichki hokimiyatga (suv g'ildiraklari uchun), "nabaki puli" (ariqlarni qazish uchun), "asiya puli"- xazinaga (xonga qarashli yoplardan, solmalardan suv olgani uchun), "bakiya puli" (irrigatsiyadagi boshqa zaruriyatlar uchun) kabi bir

qator soliq va yig'imlar olib borilganini qayd qilgan[10,b.57].

XIX -XX asr boshida Xiva xonligida rasmiy jihatdan 24, amalda esa 70 dan ortiqroq soliq turlari mavjud bo'lib, uning asosiy turi yer solig'i bo'lganligi qayd qilingan. Bu soliq va majburiyatlardan birortasi ham ma'lum miqdorda qo'yilgan normadan kam olinmagan. Soliq yig'uvchilar soliq to'laydigan xalqning ovomligidan va savodsizligidan ko'proq yulib olishga intilganlar. Masalan, o'rnatilgan tartib bo'yicha "begor"ning muddati 12 kundan oshmasligi lozim bo'lsa, u 15-20 kunga, ayrim vaqtlarda 50 kunga cho'zilib ketgan[12,b.71]. Chig'iriy bilan sug'orma dehqonchilik mehnati juda og'ir bo'lgan. Chig'iriy bilan sug'oriladigan yerdagi ishga nisbatan to'rt marta ortiq mehnat sarf bo'lgan[13].

Xorazm dehqonlari uchun kanallarni har yili loyqadan tozalash og'ir majburiyat hisoblanar edi. Qazu, ya'ni Xorazmda kanallarda loy to'planib qolishi vohaning hamma joyida muqarrar yuz beradigan hodisadir. Unumdor Amudaryo loyqasi dala uchun juda yaxshi o'g'itdir, shu bilan birga irrigatsion tarmoq uchun ofat hamdir. Kanallarni loyqadan har yili tozalash (qazuv) qadimdan ikki zonaga bo'lingan: 1) saqo qazuvi (bosh qismini tozalash) va 2) obxo'ra qazuvi (taqsimlovchi tarmoqni tozalash).

Xorazmda mana shunday yangi kanal qurish, kanal boshlarini tozalash, katta qirg'oq dambalari (qochilar) ni qurish, daryo shoxobchalarida to'g'onlar qurish, istehkomlar va katta imoratlar qurish kabi davlatning katta tadbirlari aholining mehnat majburiyati (begor) hisoblanardi. Begor uchun har bir kishiga bir yilga 12 kun belgilangan edi. Begor uchun har bir kishiga bir yilga 12 kun belgilangan edi.

V.V. Sinzerlingning yozishicha: "Xiva vohasida yoplarni tozalash uchun har yili bir mln. ishchi kuni sarflangan" [14,b.573]. M.Georgivskiy esa Janubiy Xorazmda kanallar va ariqlardan har yili yetti mln.kubometr tuproq chiqarilgani haqida ma'lumot bergan. Xiva xonligida suv soliqlari ham mavjud bo'lib, unda 10 tanob yer uchun har yili bahorda 12-15 kun ishlab berish lozim bo'lgan. Arxiv hujjatlarida bu haqida general-mayor Susaninning Turkiston general-gubernatoriga yozgan xatida 12 kunlik qazuv ishining mavjudligi, uzoqdan kelib ishlovchilarning kelib ketishi bilan hisoblaganda 30 kuni ketishi haqida ma'lumot mavjud. Mamlakatni

suv bilan ta'minlash xonlikning iqtisodiy hayotidagi hayot-mamot masalalaridan biri bo'lgan. Xonlik hududida sug'orish inshootlari har yili bahorda tozalanib, bu tadbirga xonlar boshchilik qilganlar. K.Zubrek: "O'rta Osiyo respublikalarining birontasida Xorazmdagidek suv inshootlarini tiklash uchun mehnat sarflanmaydi", [15,b.214] deb yozgan edi.

Xulosa. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Xiva xonligi Rossiyaning vassal davlati sifatida ichki va tashqi savdoni amalga oshirdi. Ichki va tashqi savdo aloqalarini kuchayishi natijasida tovar-pul munosabatlari ham yanada rivojlandi. Bu davrda Xiva xonligi ichki bozorlari, do'konlari va rastalarining ko'pligi jihatidan ajralib turgan va bu bozorlar orqali xonlik jahon bozorlarida o'z o'rniga ega bo'lgan.

Iqtiboslar/Snoski/Referens

1. Хамраева Н. Абулғози Баҳодирхоннинг илмий мероси ва унинг тарихий аҳамияти. Қарши – 2023. тар.фанлари номз. дисс. – Б. 128.
2. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествие по Средней Азии. – Москва:Наука, 1988. – 292 б.
3. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558-1560 гг // В кн.: Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Перевод с английского Л.Готье. – Ленинград:1932. – Б.167-215.
4. Гришфельд В., Галкин М.Н. Военного – статистическое описание Хивинского оазиса. Часть . – Т., 1903. – С. 561-599

5. Лобачевский В. Хивинский район. – Т., 1912.
6. Абдурасулов А. Хива (Тарихий – этнографик очерклар). Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 66.
7. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства // Записки русского географического общества. –М.1851.
8. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эғалиги ва давлат тузилиши. – Т.: Ўздавнашр, 1959. –Б.240.
9. Маткаримова С. Хива хонлигининг Қўнғиротлар сулоласи даври тарихшунослиги (XIX аср- XXІ аср боши) . Тошкент: Янги нашр, 2016. –Б. 57.
10. Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент. 1959.-Б.246. Хоразм тарихи. – Б. 303., Яна қаранг: Абдурасулов А. Хива. – Б. 107., Худойберганов К. Хива хонлари шажараси. – Урганч , 1997. – Б. 45.
11. Кошчанов А.Из истории аграрных отношений в Хивинском ханстве в конце XIX – начале XX в. Авторефер. Дис.... канд.истор.наук.-Т, 1966. –с.16.
12. Ор.Шкапский. Аму-Дарьинские очерки, Ташкент, 1900. 71-бет.
13. Ўзбекистон халқлари тарихи. 2-том, Тошкент,1947, 193-бет.
14. Цинзерлинг В.В. Орошение на Амударье.....-С.573.
15. Зубрек К. Земледелие и ирригация Хорезма в связи с вопросом экономического объединения среднеазиатских республик . // Новый Восток, 1923.-№ 3. –С.214.

